

З Е М У Н

ПЕРИОД ТУРСКЕ ВЛАДАВИНЕ ДО БЕЧКОГ РАТА (1683)

Под новим господарима Земун ће сасвим изгубити свој дотадашњи стратешки значај. На основу бројних сведочанстава европских путника, који ће овуда проћи током XVI и XVII века, може се са сигурношћу закључити да је средњовековни градић на брду био препуштен пропадању. Град је био сасвим порушен — записаће 1555. године немачки путник Ханс Дерншвам: у њему више нико није станао и могло се видети још само неколико зидова. Нешто детаљнији опис оставиће други немачки путник, Штефан Герлах, који ће овуда проћи двадесетак година касније. И он саопштава да је градић порушен, а затим казује да је саграђен од опеке, четвороугаоног облика, зидине су му дебеле, а на свакој од четири стране налазе се округле куле. Главна ограда по себи није велика, али је опасана са три јаруге. Између прве, која је веома дубока, и друге, широк је простор, ограђен јаким зидом. И на познатој слици Земуна из 1608. године — коју је оставио, такође, један путник-пролазник, секретар аустријског посланства Максимилијан Прандштер — тај се облик тврђаве још види. Ту куле града имају високе коничне кровове, а испод брежуљка, на којем је град, види се подграђе опасано зидом. И познати турски путописац Евлија Челебија (1663) истиче да је тврђава током времена стално пропадала, па ће тако остати, најверо-

ватније, до бечког рата. Додуше, Евлија помиње овде градског заповедника — дигдара и педесет чланова градске посаде, али, за ову тврдњу немамо потврда у постојећим савременим изворима. Ипак, могућно је да је због опасности од хајдучких напада овде понекад и било извесног обезбеђења.

Ослањајући се искључиво на оскудне белешке путника пролазника досадашњи истраживачи су закључили да је током турске владавине Земун био мало и не нарочито значајно насеље. Поред утврђења на брду, лажњу путописаца привлачили су обично још џамија, хан и црква.

Међутим, ми смо у могућности, захваљујући сачуваним турским званичним изворима, да у знатној мери осветлимо ово тамно доба земунске историје.

Земун је, рецимо то одмах, насеље градског типа, по турској категоризацији; најстарији сачувани попис — који датира из 1546. године — назива га село-варош, двадесетак година касније Земун је варош, а убрзо затим џасаба, што значи да је његово становништво претежно било муслиманско и да је имало одговарајуће пратеће објекте (џамија, хан, школа, дућани и сл.).

У административном погледу Земун је припадао осјечком или сремском санџаку (већа управно-територијална јединица у Османском Царству) и био је седиште исто-

имене нахије (најнижа редовна управна јединица у Османском Царству), а у XVII веку и кадилука (подручје на које се протезала надлежност једног кадије-судије). Иначе, сремски санџак био је, најпре, у саставу румелијског, а од 1541. године, будимског пашалука (највећа управна јединица на које се делило Османско Царство).

Овде је за време војних похода редовно коначила турска војска; године 1566. султан ће ту провести Бајрам.

На свом дугом путу за Цариград, у Земуну су се редовно заустављала, припремајући се за улазак у Београд, и званична европска посланства. И то време било је испуњено забавама даваним у њихову част.

Знамо, такође, захваљујући турском историчару и хроничару Наими да су пред крај XVI века хајдуци два пута запалили Земун.

Изглед града. — Турски Земун, сматрају досадашњи истраживачи прошлости овог града, налазио се на подручју данашњег Доњег града, с тим што га није читавог покривао. Данашња пијаца и некадашња Господска улица (данас Лењинова) биле су већ крајње варошке улице. Главна тадашња улица — чаршија — била је некадашњи Караматин или Дунавски сокак (данас улица Матије Гупца). Чаршија се протезала од Дунава до Главне улице (данас Маршала Тита), па даље, све до некадашње крчме „Код медведа“ (данас стамбена зграда бр. 10 у Улици Козара). На том простору били су изграђени сви они објекти који су овом месту давали градско, односно муслиманско обележје.

Најзначајнија грађевина била је, несумњиво џамија. Њено подизање треба свакако везати за досељавање првих муслиманских становника у овај град. Не знамо, међутим, кад се то догодило. Прва поуздана вест о муслиманима у Земуну је она из 1566—67. године. Они су почели овде да се насељавају, веома вероватно, већ средином XVI века, а можда и раније. У званичним изворима џамија се изреком помиње тек у осмој деценији XVI века. Десетак година касније поменуће је, у свом лутном дневнику, и Прус Рајнолд Лубенау. Следеће вести о овој исламској богомољи припадају тек знатно каснијем времену. На француског путника Киклеа

(1658) оставила је добар утисак: ... „лепа џамија с лепим кубетом покривеним оловом“. Бележи јој и име: Унзи Хаџи Мустафина џамија, што, можда, није њено првобитно име. И радознали светски путник Евлија Челебија истиче да је џамијска купола покривена оловом, а Аустријанац Отендорф описује је као нову, лепу и чисту, налик на џамије у Београду. Ова богомоља — подигнута, највероватније, на темељима раније хришћанске цркве — налазила се на данашњој пијаци (године 1717. претворена је у католичку цркву, а 1786. порушена; данас је на том месту римокатоличка црква Блажене Деве Марије) и око ње је било муслиманско гробље.

Евлија ће овде избројати шест малих махалских богомоља — месцида, за шта не налазимо потврду у постојећим изворима. Само на Прандштетеровом цртежу Земунa виде се, додуше, два минарета.

Мада прве поуздане вести о постојању караван-сараја, односно хана припадају тек осмој деценији XVI века, сасвим је сигурно, с обзиром на значајан промет који је овде постојао, да је хан ту морао бити подигнут веома рано. Према сведочанству Лубенауа, треба да се налазио на реци (на води). И далеко каснији путописац Отендорф тврди да се велики хан налазио недалеко од Дунава, као и од места с којег се прелазило у Београд. Само име велики хан указује — како су то већ запазили и досадашњи истраживачи историје Земунa — да је ту морало бити више ханова, односно бар два. Француз Кикле избројаће чак три хана; сам је одсео у једном који се звао Чауш-башин хан. Отендорф помиње, као што смо истакли, само један велики хан, док Евлија Челебија, иначе склон претеривању, зачудо уопште не помиње ханове. Две зграде — некадашња кафана „Код белог медведа“ и „Дивана“ на Дунаву, од којих се ова прва сачувала до данас — веома вероватно су та два друга хана о којима нас обавештава Кикле. Велики хан, пак, који је, претпостављамо, био од камена, треба да се налазио негде у чаршији, око џамије.

Помен двојице масера у турском попису из осме деценије XVI века указивао би на постојање купатила — хамама. Каснији извори, међутим, уопште га не помињу, па тако остаје непозната даља судби-

на овог објекта. Евлија ће овде поменути још основну школу — мектеб (која је могла да буде и у склопу џамије) и једну текију. Просветних објеката је, с обзиром на статус Земуна, свакако морало бити, а исти је случај и са текијом.

Има нешто сачуваних вести о хришћанској цркви (налазила се, вероватно, на месту данашње Николајевске цркве).

„Срби имају ту црквицу.“ — забележиће 1578. године немачки проповедник Штефан Герлах — „којој је кров дјелимице проваљен, а предњи је дио сламом покрит, те наличи стаји; само над олтаром даскама је покривен, а половина је отворена. Турци не допуштају да се препокрије“. У храму се налазило мало икона, а у олтару — дрвени путир (чаша) и дрвени дискос (тањир), покривени убрусом. И Рајнолд Лубенау ће, нешто касније, видети овде „грчку цркву“. Најстарији турски званични попис Земуна — из 1546. године — бележи у Земуну три попа (пред крај XVI века биће забележен само један). Извесни поп Петар из Земуна преписаће, 1567. године, једно Јеванђеље. У исто време напалена је овде тапијска такса на земљиште цркве у износу од 100 акчи.

Немамо никаквих вести о постојању других значајнијих грађевина. Што се тиче кућа, оне су, судећи по сведочанству Аустријанца Отендорфа, биле овде, као и у осталим градским насељима на панонском простору, обично од слабот материјала, дрвета и блата. Евлија их описује као сиротињске, покривене шиндром. На већ поменутом Прандштетеровом цртежу види се да је насеље, осим једног малог дела, било опасно палисадама и вероватно је тако остало за све време трајања турске владавине.

Слику изгледа Земуна употпуњује, на изванредан начин, и мост, боље речено мостови, који су га повезивали с Београдом. Ови мостови подизани су за потребе војних похода и обично нису били дугог века. Зато ће се, не ретко, путници превести у Београд и — скелом или, како то сведочи Евлија, черник-чамцима (већи рибарски или товарни чамац са равним кљупом и крмом). Преко Саве мост је био на понтонима — по потреби се могао и растворити — а мовчарно земљиште данашњег Новог Београда прелазило се дугим

мостом који је лежао на стубовима. Године 1608. део моста који је премощивао Саву, био је дугачак 800, а читав мост између Београда и Земуна 4.000 корака.

Привреда. — Прве поуздане вести о привредном животу овог насеља налази се у турском попису Земуна из 1546. године. Већ сама категоризација насеља — село-варош — указивала би на значајно, а можда и преовлађујуће место пољопривреде. Од укупно 78 кућа (и 10 удовица) за 30 се каже да се баве земљорадњом. По имену се помињу следеће пољопривредне културе: пшеница, јечам, раж, просо, зоб, винова лоза. Уписана је, затим, дажбина од кошница — треба да их је било шест стотина — и порез на ситну рогату стоку (овце и козе).

Међу становницима забележено је неколико занатлија: два ковача, демирџија, (гвожђар), уљар и месар. Но, то не мора да буде и коначан број. Уз извесног Вука записано је — Татар, што би, поред надимка, могло да означава и занимање (гласник, курир). Тројица су, рекли смо већ, свештеници.

Недостају сведочанства о томе чиме су се остали становници насеља бавили. Али, с обзиром на положај места могло би се са сигурношћу закључити да су били ангажовани око превоза и, уопште, у пословима везаним за промет робе и путника.

Да је пољопривреда и у каснијем времену заузимала значајно место показују сачувани турски катастарски пописи. Године 1566/67. највећи део прихода потицао је од пољопривредних дажбина. Поред већ поменутих култура — истакли бисмо само да је површина под житарицама и виновом лозом у односу на раније време више него утростручена — јављају се и нове: лан, конопља, купус, грахорица, бакла (врста боба), грах, репа, бели и црни лук. Путник Штефан Герлах запазиће око Дунава лепа житна поља и мало винограда.

Упадљиво су повећани и приходи од кошница и ситне стоке — готово десетороструко. Знатан је и порез на свиње, а има посредног сведочанства и о узгоју говеда.

Поред хришћанског, и муслиманско становништво бавило се обрадом земље. Коришћена су — за држање стоке и бостане

(баште) — и два острва на Дунаву (данашње Ратно острво и још једно мало).

Ни овог пута нема, уколико нас попис тачно обавештава, много занатлија: ковач, колар, месар и чизмар. Сви су хришћани.

Први пут се уписује и приход од недељног пазара. Релативно је мали; заједно с новчаним глобама износи 1.500, док укупан приход од Земуна достиже 15.500 акчи. Из каснијих катастарских пописа — вођењени су до 1614. године — види се да недељни пазар добија значајније место у привредном животу насеља. Тако је, на пример, пред крај XVI века укупан годишњи приход од Земуна износио 18.000 акчи, а од тржне таксе (и глоба) — 4.000.

Број воденица на Дунаву повећао се на шест, а јавља се и све више занатлија — хришћана и муслимана. Поред већ поменутих, има и нових: табак (обрађује кожу), казас (израђује гајтане, ширите и делове коњске опреме), терзија, берберин, масер, бродар. Знатно касније, турски путник Евлија Челебија ће забележити да у Земуну станују београдске занатлије, док чаршије — нема. Иначе, на гласу су били земунски кајмак и јогурт, читамо у његовом путопису. Евлији савременик Отендорф казује да се на Дунаву налази 30 до 40 воденица које зими премештају на Дунавац.

Иначе, Земун је припадао, по сведочанству Евлије Челебије, домену (хас) сремског санџак-бега.

Становништво. — Читав источни Срем остаће ненасељен све до средине 1527. године. О насељавању овог подручја веома вредно обавештење оставио је турски историчар Ферди (Мустафа Бостан). „Око 20.000 Срба који су живели у Угарској — каже он — дигли су се на устанак, потукли Угре, њихову стоку и породице присвојили и приступили исламском царству. Тако је опустошени Срем наново био насељен и почео је да цвета . . .“

Нема никакве сумње у то да овај догађај треба повезати са погибијом цара Јована Ненада и проласком његових војника и већег дела српског народа у Турску.

Почевши од 1529. године на подручје Срема пристижу и Власи (сеоско сточарско становништво с посебном организаци-

јом и посебним статусом) из северне Србије и североисточне Босне.

Сасвим поуздане и доста исцрпне податке о земунском становништву, даје, међутим, тек попис из 1546. године. Ту је уписано 78 нормалних и 10 удовичких домаћинстава, на челу с кнезом Стојаном Родићем. Имена су српска и није ретко презиме на „ић“, односно „вић“. Уз име двојице становника стоји Смедеревац, а за извесног Рајка се наводи да је прешлац.

Иначе, становници су, будући изложени разноврсним и сталним неприликама од стране путника и намерника, претили да ће се раселити ако се раји села не буде дао дербенџијски статус (који је доносио одређене пореске олакшице). О томе су месни прваци поднели извештај царству, па је наређено да им се да дербенџијски статус, односно „нека им се у вријеме ратног похода наплати по шездесет акчи на име филурије као и од остале раје. Након што они у цијелости и беспријекорно плате по шездесет акчи, нека с куће на кућу плате по тридесет акчи ресмова. Они који се баве земљорадњом нека од сваке куће дају по двије мјерице пшенице, двије мјерице јечма и ушур од шире. Исто тако нека дају ресум на ситну рогату стоку, кошнице и свиње. Тако је заведено у нови царски дефтер“.

Попис, на жалост, обухвата само хришћанско становништво, па тако остаје непознато када је Земун добио своје прве муслиманске становнике.

Две деценије касније џемат муслимана вароши Земуна броји 20 домова, а џемат хришћана 73 (и једну удовицу). На основу имена — син Абдулаха — може се закључити да је међу муслиманима петорица исламизираних; највероватније је да су у питању домаћи људи. Имена хришћана су, као и раније, српска; тројица су дошљаци, а један је син Циганина.

Колико год нас претходни попис оставља у недоумици у чему се састојала служба Земунца, толико је он сасвим јасан. Ту читамо да хришћани имају обавезу — она датира из 1560. године — да издржавају поштанске коње, а улаке — татаре — који долазе и пролазе по некој служби уконачују по својим кућама. За узврат уживају одређене пореске олакшице; плаћају их или у смањеном износу као

харач (главарина) и феудалне дажбине, или су их сасвим ослобођени (разни ванредни намети, међу којима је и данак у крви).

Пред крај осме деценије XVI века цемат муслимана броји 38 кућа — међу њима је овог пута осам исламизираних — а код хришћана је стање безмало неизмењено: 71 нормално и 2 удовичка домаћинства. Обавезе становништва остале су исте. Међу хришћанима — Србима — за петнаесторицу се наводи да су дошљаци.

Десетак година касније долази до повећања муслиманског становништва на рачун хришћанског, тачније 59 муслиманских према 41 хришћанском домаћинству. И даље је исламизација знатна: 13 конвертита. У касабима су живела петорица јањичара и тројица спахија. Међу Србима је само један дошлац.

У државну службу били су сада укључени и муслимани, а она се састојала у гајењу поштанских или мензилских коња,

поред других послова који се не наводе по имену. По обичају уживали су одређене пореске олакшице, које су биле нешто веће за муслимане (с обзиром на чињеницу да је Земун добио статус касабе).

Исти број кућа забележен је и 1614. године. Становници су и даље мензилције.

За касније време располажемо углавном фрагментарним сведочанствима. Број хришћанских кућа кретаће се — у првој половини XVII века — негде око 40, док се број муслиманских не може поузданије утврдити. Евлија наводи 400 сиротињских кућа, а његов савременик Отендорф казује да су становници трговишта већином Турци, изузев нешто хришћана — католика и већином су Шокци. Отендорфова општа оцена Земуна — трговиште, прилично добро — указује, очигледно, да је реч о знатнијем насељу. Сасвим је сигурно да је Земун у то доба имао претежно муслиманско становништво, али, свакако, са знатно мањим бројем кућа него што то тврди Евлија.

НАПОМЕНЕ

Истанбул, Архив Председништва владе, Сремски дефтер № 549 (1566/67).

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Влајинац, М. *Из путописа Ханса Дерншвана 1553—55. г.*, Браство XXI, Београд 1927, 56—104.

Војводина I, Од најстаријих времена до велике сеобе, Нови Сад 1939.

Дабижић, М. *Завичајни музеј — Седам миленија Земуна*, Београд 1978.

Дабижић, М. *Земун, Преглед прошлости од постанка до 1918*. Земун 1959.

Дероко, А. *Средњовековни градови на Дунаву*, Београд 1964.

Ђурђев, Бран. *Сремска кануна-нама из 1588—89. године*, Гласник Земаљског музеја, IV—V, Сарајево 1949, 269—83.

Евлија Челеби, *Путопис, Одломци о југославенским земљама*, прев. Х. Шабановић, Сарајево 1967.

Елезовић, Г. *Из цариградских турских архива Мühimme defteri*, САНУ, Београд 1950.

Зиројевић, О. *Један век турске владавине у Сланкамену (1521—1621)*, Историјски гласник XIV—XV, Београд 1966, 29—54.

Зиројевић, О. *Рајнолд Лубенау о Београду и Србији 1587. године*, Годишњак града Београда XIII, 1966, 49—63.

Зиројевић, О. *Управна подела данашње Војводине и Славоније у време Турака*, Зборник за историју МС I, 1970, 11—26.

Зиројевић, О. *Цариградски друм од Београда до Будима у XVI и XVII веку*, Нови Сад 1976.

Историја народа Југославије, II, Београд 1960.

Марковић, П. *Земун од најстаријих времена па до данас*, Земун 1896.

Matković, P. *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI veka, XIII. Putopisi Stj. Gerlaha i Sal. Schweigera ili opisi putovanja carskih poslanstava u Carigrad, naime Davida Ungnada od god. 1573. do 1578. i Joach. Sinzendorfa od god. 1577*. Рад ЈАЗУ CXVI, 1893, 1—112.

Ottendorff Henrik képes útleirása, Budáról Belgrádba 1663-ban, Tolna Vármegye múltjából, 7, 1943, 7—112.

Поповић, Д. *Срби у Срему до 1736/7*. Историја насеља и становништва, САН, Београд 1950.

Самарџић, Рад. *Београд и Србија у списима француских савременика XVI—XVII век*, Београд 1961.

Sopron, I. *Monographie von Semlin u. Umgebung*, Semlin 1890.

Sopron, I. *Povesni nacrt grada Zemuna i okoline njegove*, Monografija.

Дабижић, М. и Шкаламера. *Старо језиро Земун, историјска-урбана целина*, Земун 1967.

Târih-i Nâimâ, 1, Истанбул 1967.

Храбак, Б. *Мостови под Београдом у XVI и XVII веку*, Годишњак града Београда, XXI, 1974, 5—12.

Шабановић, Х. *Турски извори за историју Београда*, 1, 1, Катастарски пописи Београда и околине 1476—1566. Београд 1964.

Z E M U N

ZEITABSCHNITT DER TÜRKISCHEN HERRSCHAFT BIS ZU DEM WIENERKRIEG (1683)

Olga Zirojević

Diese Arbeit stellt einen Versuch dar auf Grund der Berichte der vorbeigehenden Wanderer sowohl europäischen als auch türkischen (Evli Çelebi), amtlichen Aufnahmen der türkischen Administration (Defteri), übrigen minderwertigen Quellen, um die Vergangenheit dieser Stadt vollständiger zu beleuchten. Das heisst eine Beschreibung der Zemunerbefestigung, das Aussehen des Zivilenteils der Ansiedlung, des Wirtschaftslebens und der Bevölkerung.

Das mittelalterliche Städtchen auf einem Hügel, hierüber sind alle Quellen einverstanden, war dem Untergang überlassen. Es ist jedoch möglich, dass wegen der Gefahr von Räuberüberfällen hier manchmal es doch gewisse Sicherheit gegeben hat.

Die Zivileansiedlung wird kategorisiert zunächst als Dorf-Stadt, später als Städtchen, was ferner bedeutet, dass es alle jene Objekte besass (neben der überwiegend moslemischen Einwohner), die ihm eine orientalische Prägung gaben: Moschee, Han (Schenke), Hamam (Bad), Mekteb (Schule), Teki (Moslemkloster). Das Bild

von Zemun war auch mit Brücken vervollständigt (gebaut wegen der Heereszüge) die es mit Belgrad verbanden.

In dem Wirtschaftsleben dieser Ansiedlung allem Anschein nach hat die Landwirtschaft schon immer einen wichtigen Platz eingenommen. Es erscheint auch eine gewisse Anzahl von Handwerkern wobei eine bestimmte Anzahl der Einwohner bestimmt war, die Angelegenheiten der Personen- und Güterbeförderung zu verrichten.

Die Einwohner, ursprünglich vorwiegend Christen, verminderten sich Ende des XVI. Jhd. zugunsten der Mohammedaner. Ansonsten war eine gewisse Anzahl auch in den Staatsdienst eingeschlossen (Erhaltung von Postpferden, Unterbringung von Eilboten, nebst anderen Beschäftigungen die nicht genannt werden).

In Zemun hat während der Feldzüge regelmässig das türkische Heer übernachtet, hier hielten sich auf auch die europäischen Gesandtschaften indem sie sich hier für den Einzug in Beograd vorbereiteten.